

Költői tudósítás a Szovjetunióról az ellenforradalmi Magyarországon

ILLYÉS GYULA: OROSZORSZÁG

1

1934 júliusában Illyés Gyula a Szovjetunióban járt. Meghívásra érkezett: a magyar írókat képviselte a szovjet írók Moszkvában rendezett kongresszusán. Köztudomású, hogy ő volt az első magyar költő, aki — a másik meghívottal, Nagy Lajos prózairóval együtt — a két háború közötti időszakban nem forradalmi emigránsként, hanem látogatóként pillanthatta meg a „nagy föld”-et. Nemcsak Moszkvát látta, hanem közel tízezer kilométeres utat tett meg: ellátogatott Leningrádba, Rosztovba, Szevasztopolba, Harkovba, megfordult a Dnyeprogesznél, Odesszában, Gorkijban. Utazásáról pontos feljegyzéseket vezetett, s hazatérve élményeit azon melegében papírra vetette. A magyarországi érdeklődésre jellemző, hogy könyvét még be sem fejezte, s máris részletekben közölni kezdte azt az egyik nagy példányszámú, legtöbbször olvasott budapesti napilap. 1934. szeptember 30-tól kezdve három héten át a *Magyarország* című újság hasábjain a szovjet valóságtól sok éven át hét lakattal elzárt magyar közönség naponta megismerkedhetett az épülő szocializmus vilá-gával. Október közepén a *Nyugat* című folyóirat közölt belőle terjedelmes részletet, s e hónap végén — összesen *huszonkilenc nappal* azután, hogy Illyés Gyula kézírata végére pontot tett! —, könyv alakban is megjelent a mű.

A reagálás jelentőségének megfelelő volt: a magyar értelmiség legjavának páratlan érdeklődését, megértését és méltánylását tükrözte. Mindenekelőtt a kommunista kritika fogadta nagy elismeréssel. Bálint György így köszöntötte: „... Nagy-szerű könyv ez, dokumentumnak is mély, és olvasmányának is lebilincselő. ... Va-lami könnyed bölcsesség nyilatkozik meg Illyés prózájában, valami bujkáló humor-al járó puritán komolyság.” De még meggyőzőbb volt a mű hatásáról a polgári irodalom különböző képviselőinek tanúságtétele. Babits Mihályé például, aki külön cikkben vallja meg, hogy mohón olvasta Illyés Gyula oroszországi útinaplóját. S azt sem hallgatja el, hogy miért? Mert minden hír izgatja, ami *onnan* jön, mert bizo-nyos izgalommal veszi kézbe a legközböbősebb, oroszról fordított könyvet is. Illyés nemzedék- és pályatársai pedig találóan határozták meg a mű főbb jellemvonásait. Szerb Antal a következőket írta: „... Annyi melegség, annyi mosolygós megértés, annyi okos részvét, jóindulatú és elfogulatlan kritika: legjobbjaink írtak így a magyar népről, mint Illyés az oroszokról”. A népi írók közül Féja Géza szintén pontosan fel-ismerte a mű funkcióját és gondolati sugallatát. „... mindenesetre igaz, hogy a XX. szá-zad vergődő évtizedeinek idejében az emberi tudatnak teremtő lehetősége nyílik itten (ti. szovjet földön) az építő szocializmus irányában” — írta, majd azzal folytatta, hogy aki Illyés könyvét elolvassa, az Oroszországot azontúl másként fogja szemlélni. Féja szerint ugyanis az új Oroszország eredményeit és hibáit Európa jövője szem-pontjából a legkomolyabban számításba kell venni: „... Az orosz kérdés végtelenül komoly lett. S e komolyság éreztetése, érzékeltetése Illyés könyvének egyik leg-mélyebb jelentősége.”

Látogatása idején Illyés Gyula még fiatal ember volt, de máris jelentős múlt állott mögötte. Első kötetét, az 1928-ban megjelent *Nehéz föld* című verseskötvet a *Nyugat* adta ki, ám a fiatal költőt e folyóirat csoportosulásán belül sajtószertűvé tette erőteljes szegényparaszti elkötelezettsége, a földműves szegénységgel való mély-séges belső azonosulása, protestáló társadalomkritikai szenvedélye. S gyorsan ki-

forró, hasonlíthatatlan költői jelleme: szavának természetessége, közvetlensége, dikciójának meleg áradása, egyszerűségében is érezhető vulkányszerű lendülete, nem utolsósorban pedig a valóság megragadására és átalakítására irányuló olthatatlan szenvedélye. A harmincas évek elején írt elbeszélő költeményei — *Három öreg* (1931), *Ifjúság* (1932), *Hősökről beszélek* (1933) — narratív elemeikkel, objektív líraiságukkal, részletező alakrajzaikkal az oroszországi útirajz egyes vonásait is előlegezik, s ihletének ez az epikaivá válása egyaránt tükre a költő osztályához kötődő hűségének és ideológiai szkepszisének. Tükre annak, hogy a költő töretlenül hisz az alul levő néptömegekben, de nem hisz többé felszabadításuk lehetőségében, s kételyekkel küzd a marxista elmélet igazságait illetően is. A múlt, a gyermekek torvatúnt, távolból felragyogó emlékei felé az a lélek fordul, aki a hazai jelenben csak távlattalanságra, kiábrándulásra lel. S aki éppen ezért kapva kap 1934-ben a Szovjetunióba szóló meghíváson: a Komintern VI. és a Kommunisták Magyarországi Pártja II. kongresszusának szektás határozatai, Hitler németországi hatalomátvétele, és nyomában az erőteljesen meginduló magyarországi fasizálódás olyan társadalmi légkört teremtettek Magyarországon, amelyben a távoli hatalmas proletárországban való látogatás eleve megújító erőforrásnak ígérkezett.

2

Illyés kettős, ellentétes irányú lélekállapotban, illetve előzetes magatartással érkezett a Szovjetunióba. Hatással voltak rá is az évtizedes ellenforradalmi propaganda gyanakvást és bizalmatlanságot, rosszhiszeműséget és félelmet kiváltó szólalmai. Eleinte ő is „Patyomkin-falvakat”, azaz megtévesztést és színlelést keresett a látottakban. Másrészt azonban tele volt felajzott izgalommal, várakozással, sőt csodavárással. Azzal az életérzéssel, hogy egy mesebeli országba, soha nem volt birodalomba, az utópiák megvalósult országába jutott el, olyan életközegbe, ahol folyvást számon lehet kérni „azt az álmot, amely oly idős, akár az emberiség”. Amelytől elvárható, hogy maradéktalanul megvalósítja az emberiség nagy gondolkodóiban évszázadok óta élő reményt, sóvárgást és felemelkedésbe vetett hitet. Innen az a felgyülő kedély, feszült figyelem, szüntelenül hullámzó érzelmvilág, amely az útirajznak első mondatától kezdve elevenen érződik. S innen az állandó villódzás-váltakozás, elismerés és kritika, azonosulás és távolságtartás, lelkesedés és irónia, bizalom és kiábrándulás érzelmi pólusai közt. Ezek harca során azután az előbbi válik messzemenően diadalmassá, de akként, hogy kiegészül és feldúsul az utóbbinak elmélyítő, hitelesítő színeivel is.

Attitűdjének összetettsége magyarázza hangsúlyozott „megfigyelői” objektivitását és leírásainak aprólékos részletességét. Már útjának legelején elhatározta, hogy mindent úgy fog tudatni, ahogyan látta: célja „a legtárgyilagosabb helyzetjelentés”. Az esetlegességek sokaságát is aggályosan feljegyzi: a való világot — akár a legjelentéktelenebb mozzanatokot is — hívja segítségül ott, ahol a társadalom épp az ellentétére fordult az odahaza megszokottnak. Az apró valóságelemek, a közömbösszokványos léteények fogódzót és hitelesítő keretet jelentenek számára az egyelőre „tótágast álló” világban: ezért írja le oly gondal az emberek ruházatát, viselkedését, az utcai járókelők összetételét, tudósít arról, hogy a patak mellett mezítlábos gyerek két tehenet őriz; számolja meg a Kreml tornyait éppúgy, mint a Moszkva folyó kétpárevezőseit, sőt az egyik élelmiszerüzlet kirakatában látható áruféleségeket is.

S ez a kicsinyesnek tűnő számvetés segíti hozzá első — és talán legfontosabb — felismeréséhez. Ahhoz, hogy a szovjet életforma lényege a változás, az alakulás és az elhalás szüntelen folyamata, a fejlődés állandósága. Még meg sem érkezett Moszkvába, már a vonaton feljegyzi: „...Szovjetország lényege (amit az utazó első pillantásra tapasztal) az örök alakulás, a nyughatatlan erjedés”. Ez mindjárt felkelti rokonszenvét: olyannyira harmonizál impulzív, örökéző egyéniségével, lobogó temperamentumával. Nagyon is jellemző — mind a látottakra, mind pedig a megfigyelőre —, hogy Illyésnek már az első mondata mozgást, cselekvést sugároz, szuggesztíven friss, dinamikus képet emberek együtteséről, közös akciójáról, egy-

ségbe szerveződő kollektív akaratáról. Aktivitás iránti rendkívül fejlett érzéke segíti hozzá, hogy a szovjet társadalomban oly éberem figyeljen fel múlt és jelen ellentéteire, hogy már kezdeti, csíraszerű jelenségekben is meglássa azt, hogyan fordul ez a világ a tegnaptól a holnapra.

Összefügg ezzel másik alapvető tapasztalata: mihamar felfedezi, hogy a szovjet ember nem fél a jövőtől, az öregkortől, mentes a pénz, a vagyonszerzés kötöttségeitől. Ha valami, akkor ez valóban kedvére szolgál — ne feledjük: a gazdasági válság sújtotta Magyarországról érkezik! —, nem győzi hangsúlyozni, hogy a szovjet fiatalság tele van életbizalommal és szinte elemi harmóniatudattal. E szempontból árulkodóak útikönyvének legtöbbet használt fogalmai és kategóriái: *jövő, tömeg, fiatalok, munkás, ifjúság, többes szám, gyermekkert, kollektív*. Ilyes fiatalnak látja ezt a valóságot, telítettnek vitális energiával, életkedvvel, magabiztossággal: ezért is merül belé oly önfeledten, dúskál oly aggálytalanul milliárdnyi részmozzanatában.

Akkor van igazán elemében, amikor tetterőt, expresszív energiát, emberi lendületet ábrázolhat. Ezért vonzódik előszeretettel a tömegekhez, veti bele magát kötésig a moszkvai bulvárok és utcák forгатagába, csatangol, ödög, sétál a külvárosokban, utazik végállomástól végállomásig, tér be minduntalan a mellékutcákba, vár taxira a sorbanállókkal, döcög kocsin az úttest kövezetén, álldogál a boltok előtt. Megejtí, ellenállhatatlanul vonzza a köznap dolgok varázsa, dolgóké, amelyek ebben az országban mindenki számára egyenlően adottak. Feloldódik a kollektívum, a proletártömegek sűrűjében, s szinte kifogyhatatlan duzzadó erejük, egészségük, lelki épségük és jövőváró optimizmusuk művészi megörökítésében. Ilyenkor előadásában a cselekvő ígék megsokasodnak, rendszerint a mondatok közepén helyezkednek el, s a centrális helyzet által mintegy magába szívják a jelentés sugalló erejét. Ha tömegeket rajzol, akkor válik az illyési próza leginkább filmszerűvé: azaz különböző mélységelességű és látószögű képek pergésévé, egy láthatatlan „cinéma verité” működésének eredményévé.

Másik kedvelt megnyilatkozási lehetősége az őt eltöltő vitalitásnak és érdeklődésnek: amikor emberi cselekvést, még inkább vitát rajzolhat, a megfigyelt, illetve a maga által „provokált” disputákat és polémiákat jelenítheti meg. Ily alkalmakkor tárul fel számára legőszintebben és legsokoldalúbban az ember — Illyés Gyula számára az írói ábrázolás legfőbb tárgya és értelme. „... az emberek életét szerettem volna megismerni. És elfogulatlanul azt a rendszert, mely sorsukat most irányítja... Oroszországi utamon nem annyira a rendszer érdekelt, mint az emberek” — túzi ki maga elé programul már könyve elején. Sikerült — s leginkább akkor, amikor érvelve, társadalmi igazuk mellett agitálva állíthatja őket írói „felvevőgépe” elé. Olyan embereknek rajzolja bemutatott alakjait — a legkülönbözőbbeket: oroszokat, ukránokat, burjátokat, munkásokat, parasztokat, diákokat —, akik eszméikre tették fel az életüket. Megéreztetí, hogy akikkel polemizál, akiket faggat, azoknak a forradalom, illetve a felépítendő új társadalom ügye mindennél fontosabb. Annyira — s ez ábrázolásának újabb érdeme —, hogy az már egyoldalú is: tudatos jövőtervezésükbe nem kevés dogmatizmus, merev elméletieskedés is beszűrődött, nagyot akarásuk nemritkán voluntarizmussal társult. Am ezzel együtt Illyés útirajza a magyar olvasók számára először világítja meg sokrétűen, emberi jellemek körképén át azt a hajthatatlanságot és elvi keménységet, amely a szovjet embereket akkor az építő munka, utóbb a Nagy Honvédó Háború hőstetteire képesekké tette.

A *kollektivitástudatot* adja vissza tehát híven Illyés, amelyre mindig vágyott, s amely az odahaza és Nyugat-Európában tapasztaltaktól annyira különbözik. Az orosz föld számára ezért végül is a megvalósult álmok honává válik. Országgá, ahol mindenki egyenlő, ahol a közösség dolga mindennél előbbre való, ahol e közösségnek minden tisztességes dolgozó ember tagja lehet, ahol a munka és a tisztesség a legfőbb értékemró tényezők, ahol a jövő nem sötét árnyként, hanem a haladás újabb állomásaként magasodik az emberek elé. Ebből fakad, hogy a plebejus rokonszenv ezernyi sugara, a „népfi” emberi melegsége fényesíti be az írást akkor, amikor Illyés Gyula a proletár Moszkva vagy Leningrád, a Dnyeprogesz vagy Harkov

polgáraival beszél, amikor kezét szorít velük, lakásaikba pillant be, cigarettájukra gyűjt, vagy egyszerűen csak nézegeti a járókelőket.

3

De milyenek hát ezek a járókelők? Milyenek látja és láttatja e fáradhatatlanul fürkésző írói szem például a szovjet munkást? A kérdésre az író nem „általában” válaszol, nem a hivatalos tájékoztatás adalékait közli. Amúgy is vajmi kevés könyvében a számadat, a statisztikai tényező, kerül minden Baedeker-szerű leltározást. Mint ahogy kerül minden elméletieskedő ideologizálást, elvont tételt. Ne hallgassuk el azt, hogy ennek van negatív kihatása is: a könyvben folyvást érezhető Illyés idegenkedése általában az ideológiától, a politikai teóriáktól, a társadalmi elméletre alapozott tudatos jövőtervezéstől. Arra törekszik mindenképp, hogy a gyakorlatot adja, a társadalom hétköznapi praxisát emberi sorsok felvillantásán keresztül. Megszólintat például egy golyóscsapágygyári dolgozót, vasesztergályost, hol a lakásán, hol az utcán, hol az üzemben. S a hús-vér karakter beszéltetésén át világosodik meg a mű olvasói — 1934-ben filléres létgondokkal küszködő magyar olvasói! — előtt, hogy a Szovjetunió szocialista rendszerében mennyivel akadálytalanabban valósulhatnak meg a teremtő emberi energiák; hogy itt a munkanélküliséget nem ismerik, sőt a termelés egyik legégetőbb gondja a szüntelenül növekvő munkáshiány; hogy azon a helyen, ahol 1931-ben még szeméttelep volt, három évvel később már csecsemőgondozó, gyermekkert, iskola, kórház, egyetemi előkészítő létesült — s mindez a munkások számára. Olyan tényekkel ismerkedhetett meg a szovjet munkással készített interjú, illetve riport nyomán a magyar közönség, hogy a munkás fizetése öt százalékat fizeti új lakása havi béréül, a gyárban kap ebédet összesen egy rubelért, az üzemi dolgozók saját üzleteikben az átlagárnál jóval olcsóbban vásárolhatnak, hatemeletes munkásházakban laknak, kondicionált levegőjű, tiszta helyiségekben dolgoznak, gyáruk saját klinikával, iskolával és újsággal rendelkezik. A rosztovi példa viszont „túltesz” a moszkvain is: a magyar költő itt gyenge szervezetű ifjúmunkások számára készült éjjeli szanatóriumot láthat, továbbá teniszpályákat a virágos gyárudvaron. S azt, hogy az Azovi-tenger partján fekvő kikötőváros mezőgazdasági gépgyára öt újságot ad ki, az újságírók pedig továbbtanuló munkásokból kerültek ki.

Illyés Gyula mindenütt otthon van a szovjet földön, de leginkább a paraszti környezetben. A gazda szemével nézi a szovjet-oroszországi búzatáblákat, a mezőgazdasági termelés korszerűsítését, a sztyeppe feltört ugarföldjét, a traktorokat és a kombájnokat: érezhető, mennyire köze van mindahhoz, ami az orosz vagy ukrán mezőgazdaságban történik. Szinte önfeledt örömmel számol be arról, hogy a száz-tízezer hektáros zernográdi állami gazdaságnak saját főiskolája van, ahol negyvennégy tanár tanít; továbbá mozija, színháza, hatvanöt ágyas kórháza, gyermekkertje, bölcsődéje, a gazdaságban dolgozók munkaideje napi nyolc óra, és emeletes, központi fűtéses házakban laknak. Minderről pedig egy olyan társadalmat tudósít, ahol a feudalizmus megannyi kötöttségét sem takarították még el, ahol nincs földje a parasztnak, nagybirtokon, grófi uradalmakban kényszerül dolgozni az agrárnépesség túlnyomó része, s csendőrutleg a válasz annak, aki sorsa ellen szót emel. Tegyük hozzá: alig egy évvel vagyunk a költő *Puszták népe* című faluszociográfiájának, a magyar társadalomrajz e remekművének születése előtt! A Szovjetunióban látottak s az odahaza tapasztaltak kiáltó kontrasztja is nyilván közrejátszott ez alkotás lázító indulatának, keserű tényfeltárásának, metsző tárgyilagosságának megjelenésében.

A nagy változások kis dolgokban tűnnek elénk leginkább. Illyés mestere annak, hogy e kis dolgokban rejlő nagyságot felvillantsa. Bemutat például egy jakut fiút, aki valaha írástudatlan volt, s most vele franciául társalog; egy szovjet tábornoct, aki éjszaka cigarettát kér tőle a moszkvai utcán; egy huszonhárom esztendő, lobogó hajú főszerkesztőt, aki a huszonhárom esztendő teljes öntudatával vitatkozik vele a politika kérdéseiről; egy őrnagyot, aki szolgálat után egyazon asztalnál poharazgat közlegényeivel. S az irodalom, a „legszentebb” költészet? Elismerő méltatása ezúttal az ironia finom burkán szűrődik át: a Szovjetunióban szerinte mindenki

ír, de könyvet kapni alig lehet, mert elkapkodják; az olvasók a könyveket éppúgy megvitatják, mint a kormány intézkedéseit. Summázat: „...Az írók nem tudnak eleget írni, az állam nem győz eleget kiadni”.

Félreértés ne essék: Illyéstől merőben távol áll az, hogy valaminő „propagandát” úzzon a szovjet eredmények mellett. Sőt: előszeretettel néz szembe azokkal a problémakörökkel, amelyeket a burzsoá hírverés akkortájt állandóan napirenden tartott: a vallás és a szerelem, a bíraskodás és a kolhozosítás, az irodalom szabadsága és a párttisztítás kérdéseivel. S köntörfalazás nélkül tér át azonnal azok lényegére, vállalva az *advocatus diaboli* hálátlan szerepét. Ilyenkor még kevésbé tolmácsol nézeteket, előre elkészített álláspontokat, mint máskor: életképeket villant fel a vitatott kérdések kellős közepéről — minél többet a vitatott-kárhoztatott jelenségek sokaságából, és minél elenyészőbbet az elemző, kommentáló szóból. Ez az eljárás reflektorfényével azonnal szétoszlatja a burzsoá propaganda keltette homályt és bizonytalanságot.

Ugyanakkor az útirajz szerzője éppenséggel nem fukarkodik a bíráló szóval, a valódi visszasságok feltárásával! Szót ejt a bürokrácia kedvetlenítő jelenségeiről, a *bezprizornüj*ökről, az apátlan-anyátlan, toprongyosan kéregető, országutakon csavargó gyermekek sokaságáról, a kollektivizálás egyes túlhajtott mozzanatairól, az utcán tapasztalható gorombaságokról, a nép ruházatának nemegyszer megfigyelhető szegénységéről. S különösen erőteljesen világít rá a személyi kultusz sarjadó jelenségeire, a dogmatikus hajlamokra, a jövőtervezésnek arra a fajtájára, amelyik szem elől téveszti a jelen helyzetet és annak szükségszerűségeit. De mindezt „belül”-ről végzi el, a társadalmi rendszer híveként: a megfigyelő kritikai attitűdje helyett remek ironiával, a humor oldó közegében, ahol az ironia nemcsak a gúny, hanem a líraiság, az együttérzés esztétikai hatóeleme is. Ironikus villanásai, szellemes oldalvágásai haragot és szeretetet egyaránt sugároznak, s aligha kétséges: Illyés haragja a szeretetből fakad.

Elmondhatjuk: könyvének legértékesebb lapjai közé tartoznak azok is, ahol a látogató „provokál”: ahol vendéglátóival nyíltan, sőt kihívóan közli negatív észrevételeit. Kiváltva azokból az ellentmondást, a nézetekben megmutatkozó egyoldalúságot: az igazság féltését, ugyanakkor a féltésből származó igaztalanságot is. E részletekben gondolat ütközik gondolattal, érv érvel, rajtuk keresztül pedig szemlélet szemlélettel: különös feszültséget ad számukra az is, hogy a történelem azóta nem egy vonatkozásban igazolta az író kritikai felismeréseit, mindekenelőtt a személyi kultusz jelentkező torzulásaira, a fanatizmus károosságára vonatkozóakat.

Ezzel együtt: a harmincas évek magyar irodalmában ritka az a derű és harmónia, amely az oroszországi feljegyzések egészéből árad. Mintha lidércnyomás alól szabadult volna fel, humora oly sziporkázó és ellágyuló, életkedve oly túlhabzó és egycsapásra megújuló. Mintha Illyés Gyula a Szovjetunióban talált volna igazán magára! Moszkva, Leningrád emberanyaga számára csak nyelvileg és egyes szokásaival különbözik a sárréti falvakétól: úgy mozog közöttük, mintha csak hazamenne Borjádra vagy Ozorára. A Dnyeper a Dunára emlékezteti, Alekszandrovka Pestlőrincre, a paraszt-asszonyok a Tolna megyei öregek arcára, Ukrajna hatása a Pincehely környéki tájra. Vonatblakból kilesve, az utcán kószálva, a mezők természetét becsülgetve a létnek, a való világ lélegzésének oly áramlását képes érzékelteni, ami sokkal többet jelent bárminő deklaratív hűségnyilatkozatnál. Szinte megmártja az olvasót abban a tágasságban, a méreteknek nagyvonalúságában és az embert szolgáló voltában, amelyet a szovjet valóság jelent.

S elmerít líraisága melegségében, bensőségében. A szeretet legősibb archetípusainak felidézésével kelti fel együttérzésünket: a ház előtt csecsemőjével játszadozó fiatal anya, a patak partján libákat őrző, tizesztendős fiú, a teheneke vigyázó fiatal leány, a kis szobában lakó ifjú diákházaspár örök-egyetemes és mégis mindig új életképével. Másrészt önnön nyíltságával, közvetlen gesztusainak sorozatával. Illyés az olvasóhoz fordul, „kibeszél” hozzá az útirajzból, „félrevonja” őt megbeszélésre, bizalmasan tanácskozik vele, csevegve meséli el neki izgalmas kalandját. Végig magasrendű művészettel teremti meg a családiasság, az intim beszélgetés, a fesz-

telen diskurzus, a kötetlen és közös eszmecsere — azaz a lehető legőszintébb megnyilatkozás atmoszféráját.

Többek között azzal is, hogy megszólaltatott, illetve bemutatott alakjaival a legtöbbször tegeződik. Oly magától értetődő bizalmassággal, kordialis szívességgel szólítja meg őket, s azok őt, mintha legalábbis egy sárközi faluban távoli rokonival beszélgetne. Társadalmi érintkezésében nincs semmi nemzeti elkülönülés, akiknek szavára figyel, azokat osztálytestvéreiként érzi. S ne hallgassuk el: az otthoniaság e páratlanul meleg és intim légkörének felkeltésében az is közrejátszik, hogy az író saját személyéről következetesen eltereli az ábrázolás fénycsóvját. Voltaképp sohasem önmagáról ír, csupán katalizátorszerepet szán magának abban, hogy képzeletbeli mikrofonja elé állíthassa az embereket.

Az ábrázolás színei — ez természetes! — a magyarság nyelvrokonainál tett látogatásának elbeszélésekor ragyognak fel leginkább. A közös sors, az egy családba tartozás érzelme jóval többet súrít itt magába, mint amit a nyelvrokonság pusztán ténye indokolna. A megjelenítésen előmlő tiszta líra, a jelenetek gazdag emocionálisitása annak a nagyfokú szociális változásnak is szól, amely életükben bekövetkezett. Ez a fejezet csupa szivárvány, elemi játékosság, felhőtlen kedvesség. S e költőiség közepette Illyés ismét alapvető tényekre eszméltet. Olyanokra, hogy míg azelőtt a mordvinoknak csak kilenc százaléka ismerte a betűt, jelenleg kilencvenkét százalék; hogy nyelvükön irodalmi folyóiratok, napilap, könyvek jelennek meg; hogy elkészült a mordvin nyelvtan stb. Mindezt pedig egy olyan ország olvasóinak írja, ahol másfél évtizede egyhuzamban folyt már a szomszéd népek elleni nacionalista irredenta uszítás.

Az elmondottak pedig magában rejtik Illyés könyvének legfontosabb igazságát. Azt, amit az író „kimondatlanul”, de az ábrázolás közvetítésével folyvást kimond: *a kommunista magatartás és elviség az emberszeretetnél, a többi emberrel törődő kollektivistá érzületnél kezdődik.* Annál a szemléletnél, amelyik nem az elképzelt jövő absztrakt embertípusának akarja építeni a szocialista társadalmi rendet, hanem oly módon dolgozik az utóbbi megvalósításán, hogy e munka alakító hatásával egyszerűen nevelje, építse is a jelen átmeneti emberét, formálja alapvetően közösségi lényé, a jövő felszabadult polgárává.

4

A tartalmi gazdagság a műfajok, hangnemek, ábrázolási és stílusformák sokoldalúsága révén érvényesül az *Oroszország* lapjain. A lazán, mozaikszerűen és látványosan szertelenül sorakozó fejezetekben interjú váltakozik társadalmi elemzéssel, helyleírás portréábrázolással, látogatásokról tudósító riport lírai vallomással, életkép vitázó dialógussal, úti feljegyzés ironikus társadalombírálattal. A művészi módszerek, előadói tónusok, megközelítések sokasága az élet sokszerűségét és dinamikáját hivatott érzékelteni. Olyan Illyés könyve, mint egy remekbe készült dokumentumfilm: a vágások egymás mellé szerkesztésével, a rejtett kamerák mozgásával a szovjet életnek nemcsak legkülönbözőbb oldalait mutatja be, de a legkülönbözőbb módokon is. Magatartását egy örökmozgó film operatőréhez hasonlíthatnám: olyanéhoz, aki szüntelenül változtatja a felvevőgép látószögét, mélységét, perspektíváját, az exponálás idejét. Legtöbbnyire apró szcenírozott jeleneteket illeszt egymás mellé, életképszerű pillanatfelvételek sorát: rendszerint színre viszi s így térben látatja mindazt, amiről meg akar győzni.

E szín- és filmszerűség fontos eszközei a dialógusok, a „vérre menő”, emberi mélységekbe fényt vető párbeszéd. Nyomukban megannyi drámai karakteralak rajzolódik elénk. Szavukat az író „egy az egyben” adja vissza, csupán hangsúlyaik, gesztusaik tükrözésével alakít — „spontán” tudatossággal, a „mesterkéletlenség” művészetével. Dialógusainak színváltó sokrétűségét Bálint György felsorolása határozta meg a legkifejezöbben: „... Illyés felkereste a modern új gyárat és az ódon eldugott falvakat, a templomot és a mulatóhelyet, a nyilvános parkot és az egy-szobás diáklakást, a szovjet írókat és a magyarság távoli rokonait, a mordvinokat,

beszél német mérnökkel, szovjet bíróval, pópával, GPU-tábornokkal, szerkesztővel, munkáslánnyal, pincérrel, cipőfűzőáruval és politikussal”.

Mindehhez egyenrangúan, noha észrevétlenül társul a szerkesztés változatosága, az élet legkülönbözőbb oldalainak ellentétező-kiegyenlítő bemutatása. Kontraszt követ a mű szerkezetében, az ábrázolás folyvást pólusaira fordul, de a pólusok át is hatják egymást — ellentétességükkel nem kikezdek, hanem rétegzik, elmélyítik, feldúsítják egymás tartalmait. Híven közvetítik az élet dialektikáját, s azt, hogy a dialektika csakis az életben nyeri el igazán funkcióját. Illyés könyvében a szálloda exkluzivitására a Vörös tér kolosszális emberforgataga következik; a mordvinokkal való egymásra találás után egy orosz otthonban való látogatásáról olvashatunk; egy gyár leírását a jóléti intézményeké váltja fel, majd — sajátos illyési fintorral — az irodáké; a termelés képeit a szerelem elemzése követi; az utcán cigarettát kérő tábornok arcképvázlatát a bíróság tárgyalásáról készített riport egészíti ki, majd a pravoszláv templomé és pópáé; városképeiről a sztyeppei panorámára, a parasztkérdés analíziséről a Dnyeprogesz filmszalagjára fordul az ábrázolás. S hasonló ellenpontozást figyelhetünk meg a megjelenítési eljárások terén is. Leírásait rendszerint párbeszéd akasztják meg, illetve élénkítik; a riport helyszínrajzait meditációk szegélyezik. S kép, kép, rengeteg kép, fűgén és fáradhatatlanul: kinagyított közelképeket totálok követnek, tájak elemi sziluettjéről megtervezett gyáregületek és gépóriások látványára siklik a kamera. De akár itt, akár ott, mindenütt ember, és sosem mozdulatlanul: a valóság az ember valósága, s az ember a valóság embere — ez tükröződik Illyés Gyula mesteri kompozíciós technikájában is.

Aligha kell bizonygatnunk, hogy a sokoldalúságnak ugyancsak közvetítője az útirajz stílusa. Azáltal valószínűleg meg azt, hogy lehetőleg nem sokban tér el a köznapok természetes, akadálytalanul gördülő beszédmódjától, s ennek révén az sokféle hang megszólaltatására válik alkalmassá. Már Babits Mihály felfigyelt rá, hogy az *Oroszország* stílusában nincs semmi rendkívüli, hogy nem véteti észre magát azzal minduntalan, hogy stílus. Illyés általában közöl, beszámol és tájékoztat, s ha ezt teszi, legfeljebb annyiban különbözik stílusosan az ily jellegű előadásoktól, hogy meglehetősen „kijelölő” módon, némiképp epigráfikusan végzi — előszeretettel vonzódba a kijelölő mondatok egymásutánjához. Jellegzetesen igei stílus az övé — illeszkedve a mű mozgást és cselekvést, élményfelszívást és -kifejezést tükröző voltához —, de a predikatív szintagmák sora némiképp kategorikussá, definíció-szerűvé is változtatja azt. Alkalmazója meg akarja győzni olvasóit. Hogy azonban mindez túlélezetté, parancsoló jellegűvé ne váljék, s hogy eredendő líraiságának is medret vájjon, az említett stíluskép keretében bőséggel alkalmazza a népköltészet eszközeit: az ismétlést, fokozást, felsorolást, költői jelzőket, ellentétet, gondolatritmikusatagolást, párhuzamosságot, anaforikus alakzatokat s alliterációt. Mindazt, amivel oldja, ugyanakkor még határozottabbá és szilárdabbá teszi közlésmódját.

Nagyszabású vagy éppen monumentális jelenségek leírásakor stílusa egyenesen szűkszavúvá, lakonikussá válik. Ilyenkor csupán téyszerűen felsorolja a látottakat, megfigyeléseket rögzít — minél feszesebben, rövidebben, nemegyszer szinte apodiktikusan —, s mindenfajta kommentárt mellőz. Másrészt ez a rövidmondatos, zárt stílus ily esetekben az ábrázolásnak mindig befejezettséget és hallatlan plaszticitást ad. A szentenciák erejével hat, valósággal szuggerálja az olvasónak a megelevenített jelenségeket és törvényszerűségeket. Íme pár mondat a Dnyeprogeszről frottakból: „... Egy kilowattóra azelőtt harmincöt kopekába került, most fél kopekába. A gát és turbinák költsége hét év alatt is megtérül. Itt nem merül fel a kérdés, hogy ki veszi meg az áramot. A túlparton levő ércműveken kívül innen kapja az áramot a hetvenöt kilométerre fekvő Dnyepropetrovszk. Százötven kilométer körzetben innen látnak el minden üzemet, iparit éppúgy, mint mezőgazdaságit. Villanyerőre rendezték be az öntöző készülékeket”.

Kiváltképp axiomatikussá lesz Illyés hangja akkor, amikor a szovjet társadalom felépítéséről, intézményeiről, organizmusáról szól. A keményen koppanó, egyszerű mondatok sorozata ekkor valami megmásíthatatlant jelez. Kerüljön viszont a sor a

munka, közös és céltudatos emberi tevékenység, még inkább valamely társas együtt-lét ábrázolására, ez az egyszerű és dísztelen stílus egyszerűben megváltozik: megtelik ritmussejtelmekkel, zenei hullámmal, dallamlejtéssel, időmértékkel, néha még valamelyes hexameter-szerűséggel is. Csupa szimmetria, kerekdedség és lágy lebegés ilyenkor az illyési próza. A gondolatritmus szárnyán röpköd az embereket egymáshoz közelítő, érzelmmé sűrűsödött gondolat.

5

Fordulópontot készített elő az *Oroszország* Illyés Gyula pályáján, s ilyen irányban hatott a kor magyar irodalmára is. Ez volt első nagyobb szabású szépprózai műve, fontos előzményeként nyomában következő klasszikus alkotásainak: az író ideológiai-politikai programját félreérthetetlen világossággal és erővel meghatározó *Puszták népe* című szociográfiának és a *Petőfi* című életrajzi esszének (1936). Azok plebejus demokratizmusában, forradalmas szenvedélyében, társadalomkritikai energiájában és vallomásos líraiságában a szovjet föld élményeinek tanulságai is benne rejlenek. E nagy társadalom átfogó, és a szemtanú hitelességével készített, agitatív célzatú, és a riport frissességével ható rajzával pedig követésre, a magyar valóság hasonló feltárására ösztönzött. Bevezetőjévé lett a magyar szociográfia harmincas évek közepén elkövetkező nagy fellendülésének, a baloldali irodalom kiemelkedő, realista társadalomkritikai teljesítményeinek.

